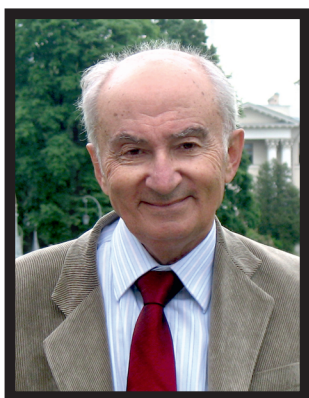

IN MEMORIAM

Котляр Микола Федорович

15 жовтня на 90-му році життя перестало битися серце відомого українського історика, доктора історичних наук, члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра. Його численні праці відомі широкому загалу фахівців не лише в нашій країні, а й за її межами, книги та статті виходили друком у багатьох країнах світу, він був членом авторитетних міжнародних наукових товариств.

Миколі Федоровичу судилося жити і працювати в різні історичні епохи. Це вплинуло на становлення історика, на його кругозір, зацікавлення й переконання. Народився він 4 липня 1932 р. в Кам'янці-Подільському¹. Це місто завжди було дорогим для нього. Його батько

Федір Васильович був агрономом за освітою, наприкінці життя очолював київський радгосп «Совки». Мати Надія Михайлівна – вчителька. У дитинстві разом із батьками багато переїздив – мешкав у Вінниці, Козятині та ін. Шкільні роки майбутнього історика пройшли в Полтаві, де він і здобув середню освіту у школі №17, яку закінчив із золотою медаллю. Із дитинства займався баскетболом, грав у шахи. Свого часу виступав за студентську команду «Буревісник» і став майстром спорту. Ще зі шкільних років почав захоплюватися фотографуванням. Його любов до цієї справи зародилася тоді, коли батько подарував синові перший фотоапарат та обладнав удома невеличку фотолабораторію. Це знають переважно його близькі, але книжкові полиці домашньої бібліотеки прикрашають чудові портретні світлини дорогих йому людей, зроблені ним у різний час.

У 1950 р. вступив на факультет міжнародних відносин Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. Але повороти долі змусили змінити плани, тому 1956 р. закінчив навчання вже на історичному факультеті. Це стало доленосним та визначило все його подальше життя.

У 1956–1960 рр. М.Ф.Котляр працював на посаді консультанта з питань історії відділу бібліографії Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Навесні 1960 р. він потрапив на лекцію «Дукати та дукачі України» знаного радянського нумізмата доктора історичних наук, професора Івана Георгійовича Спаського, яка стала вирішальною в його житті та науковій кар'єрі. Того ж року Микола Федорович поїхав у Ленінград, де вступив до аспірантури відділу нумізматики Державного Ермітажу, а Іван Георгійович був його науковим керівником.

¹ Зауважимо, що в «Енциклопедии «Слова о полку Игореве»» дату народження вказано невірно. Звідти помилкові дані поширилися по деяких довідниках та інтернет-ресурсах.

Роки аспірантури М.Ф.Котляр завжди згадував з особливою теплотою. Важко передати й те значення, яке мав науковий керівник у житті Миколи Федоровича, адже настанови та поради І.Г.Спаського стали справжнім дороговказом у подальшому житті історика, закарбувалися на все життя. Ну а в пам'ять про першу зустріч, коли 1970 р. в Києві вийшла монографія Івана Георгійовича «Дукати і дукачі України», її переклад українською мовою здійснив саме М.Ф.Котляр. Спілкування з науковим керівником не закінчилося й після захисту дисертації. Великою радістю й честю для Миколи Федоровича був його приїзд у Київ на захист докторської дисертації на початку грудня 1972 р.

Ермітаж – це не тільки чудові фахівці. Передусім це одні з найбільших у світі, зокрема й нумізматичні, колекції, без роботи в яких украї важко стати високопрофесійним фахівцем. За період навчання в аспірантурі М.Ф.Котляр переглянув у сховищах Ермітажу тисячі монет і монетних скарбів. Згодом, для завершення дисертації, його залишили там ще на рік, на посаді наукового співробітника відділу нумізматики. Результатом наполегливої праці стала захищена 1965 р. в Інституті історії АН СРСР кандидатська дисертація «Галицька Русь XIV–XV ст. (історико-нумізматичне дослідження)». Відтоді саме нумізматика на багато років посяде головне місце серед наукових інтересів М.Ф.Котляра.

Ще одна важлива подія життя міцно пов'язала Миколу Федоровича з Ленінградом. Саме тут у 1962 р. він зустрів своє кохання, жінку, яка стала його натхненницею, опорою й порадицею на все життя – Марину Володимирівну Скржинську. Вона тоді навчалася в аспірантурі Ленінградського державного університету на кафедрі класичної філології. Побралися вони в Києві 1964 р. і понад півстоліття до останнього його подиху йшли разом по життю у злагоді та щирому коханні. Все своє життя вони пліч-о-пліч займалися улюбленою справою та підтримували й допомагали один одному в усьому.

У 1965 р. М.Ф.Котляр повернувся в Київ. Декілька місяців він працював науковим редактором видавництва «Наукова думка», а відразу після захисту у червні того ж року кандидатської дисертації став співробітником Інституту історії АН УРСР. За довгі роки Микола Федорович попрацював у багатьох структурних підрозділах цієї академічної установи – відділах історіографії, джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, зарубіжної історіографії, середньовічної історії України, історії України середніх віків і раннього нового часу. У 1982–1996 рр. очолював сектор історії Київської Русі. Саме в інституті він підготував та захистив у 1972 р. докторську дисертацію «Грошовий обіг України доби феодалізму», яка стала продовженням його кандидатського дослідження.

Як не дивно це зараз виглядає, але до М.Ф.Котляра грошовий обіг на території України у середні віки й ранній новий час залишався для вітчизняних медієвістів terra incognita. Фахівець ніколи не дозволяв собі працювати без джерельного підґрунтя, в основі його студій – не загальні теоретичні викладки, а власноруч складені каталоги знайдених на території України монет. До речі, саме ця, здавалося б, «чорна», допоміжна робота викликала надзвичайне зацікавлення у зарубіжних колег. Так, наприкінці 1970-х рр. у Польщі вийшла друком праця «Знахідки монет на території України XIV–XVII ст.» (Краків, Варшава, Іданськ, 1975 р., польською мовою). Це видання, а також книги «Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.: Історико-нумізматичне дослідження» (Київ, 1968 р.), «Грошовий обіг на території України доби феодалізму» (Київ, 1971 р.), «Нариси обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст.» (Київ, 1981 р.) принесли йому загальне визнання у середовищі фахівців. М.Ф.Котляра було обрано іноземним членом Польського археологічного й нумізматичного товариства, членом Нумізматичної комісії АН СРСР.

Поступово Микола Федорович дедалі більше захоплювався історією Русі. Спочатку це були питання історіографії, потім – історичної географії, політичної історії. Ще в роки роботи над кандидатською дисертацією він зацікавився Галицько-Волинським князівством. Мабуть, саме тому й повернувся до студіювання минушини цих українських історичних земель у давні часи. Першою ґрунтовною монографією М.Ф.Котляра на цю тему стало дослідження з історичної географії: «Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв.» (Київ, 1985 р.).

Зосередившись на джерелознавчих дослідженнях з історії Русі, Микола Федорович не полишав свого захоплення нумізматиною. На рубежі тисячоліть він опублікував фундаментальне дослідження «Северорусские ("черниговские") монетные гривны». Довгі роки фахівець присвятив вивченню найвизначнішої пам'ятки історичної думки Східної Європи – Галицько-Волинського літопису. Першим етапом цієї роботи стала однойменна монографія (Київ, 1993 р.). У 2002 р. в «Науковій думці» вийшло друком підготовлене М.Ф.Котляром та його колегами видання пам'ятки за Хлебниковським списком із докладним історичним коментарем, а 2005 р. доопрацьована й перекладена російською мовою версія побачила світ у Санкт-Петербурзі. За цю роботу 2003 р. історик був удостоєний премії ім. М.І.Костомарова НАН України. Він переконливо довів, що ця пам'ятка – радше не літопис, а збірка повістей, пізніше впорядкованих за зовнішніми ознаками літопису. У центрі – постать збирача земель Галичини та Волині, людини надзвичайних державницьких талантів князя Данила Романовича. Цей історичний персонаж по-справжньому захопить Миколу Федоровича, йому він присвятить кілька своїх книг (Київ, 1979, 2001, 2002, 2008 рр.).

У 1998 р. в науково-популярній серії «Україна крізь віки» побачила світ монографія М.Ф.Котляра «Галицько-Волинська Русь», в якій він узагальнив свої 35-річні дослідження з історії цього державного утворення. За свою працю у складі авторського колективу серії отримав Державну премію України в галузі науки й техніки за 2001 р. Дослідивши історію давньоруських земель, він звернувся до питання історії давньоруської державності. Саме державності, адже його попередників цікавила історія держави, а не еволюція поглядів на її устрій та втілення їх у розвитку державних інститутів. Вихід монографії «Древнерусская государственность» (Санкт-Петербург, 1998 р., перевид. 2016 р.) став подією в науковому світі. Упродовж 2002 р. з'явилися праці М.Ф.Котляра «Історія давньоруської державності» та «Історія дипломатії Південно-Західної Русі». Згодом вийшли друком нові й ряд перевидань уже відомих студій: «Дипломатия Южной Руси» (Санкт-Петербург, 2003 р.), «Военное мистецтво Давньої Русі» (Київ, 2005 р., перевид. 2011 р.), «Даниил, князь Галицкий: документальное повествование» (Санкт-Петербург, 2008 р.), «Київський літопис XII століття: Історичне дослідження» (Київ, 2009 р.), «Княжа служба в Київській Русі» (Київ, 2009 р.), «Духовний світ літописання» (Київ, 2011 р.), «Удельная раздробленность Руси» (Київ, 2013 р., Санкт-Петербург, 2017 р.), «Історія суспільного життя Русі: Нариси» (Київ, 2016 р.).

В Україні навколо Миколи Федоровича склалася ціла наукова школа. Серед його учнів – О.Б.Головко, Г.А.Козубовський, В.М.Ричка, В.І.Стависький, О.П.Толочко, які вже давно самі посіли чільне місце у вітчизняній медієвістиці.

М.Ф.Котляр знаходив час і для роботи у вищій школі. Ще на початку наукової кар'єри він викладав у Київському педагогічному інституті (нині Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова), Київському філіалі Львівського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова. На початку 2000-х рр. читав курси лекцій у Львівському національному університеті ім. Івана Франка та Київському слов'янському університеті. Його неодноразово запрошували з лекціями до університетів

Варшави, Кракова (Польща), Венеції, Падуї (Італія), Стокгольма, Упсали (Швеція) та ін. Студенти з великою цікавістю слухали курси Миколи Федоровича, він володів особливим умінням «тримати» аудиторію. У ньому природно поєднувався компетентний історик-фахівець і приємна у спілкуванні людина. Його лекції містили інформацію, яка не лежала на поверхні. Намагався поділитися зі студентами і практичним досвідом роботи з джерелами, ілюструючи все конкретними прикладами.

У доробку М.Ф.Котляра чимало науково-популярних книжок. Він справедливо вважав, що література для масового читача – справа чи не найскладніша, найвідповідальніша, тож це треба робити на піку наукової кар'єри. Адже насправді за доступною формою викладу криється величезна ерудиція, оригінальні спостереження, нові знахідки. Серед найбільш цікавих видань ученого – «Кладоискательство и нумизматика» (Київ, 1974 р.), «Киев древний и современный» (Київ, 1982 р., у співавт.), «Древняя Русь в летописных преданиях и легендах» (Київ, 1986 р.), «Русь язичницька» (Київ, 1995 р.), «Полководці Давньої Русі» (Київ, 1996 р., перевид. 2005 р.), «Історія України в особах: Давньоруська держава» (Київ, 1996, 2012 рр.).

Праці М.Ф.Котляра друкувалися в Росії, Білорусі, Великобританії, Польщі, Італії, Бельгії, Канаді, Швеції. Його дописи часто можна було побачити й на шпальтах вітчизняних та зарубіжних газет, журналів. Знаходив він час і для науково-організаційної діяльності. Історик багато працював у періодичних наукових виданнях. Зокрема входив до складу редколегій «Українського історичного журналу», «Архівів України», «Київської старовини», «Древняя Русь: вопросы медиевистики», а в останні роки був відповідальним редактором збірника наукових праць «Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського». Був членом редакційних колегій «Енциклопедії історії України» (Київ), «Энциклопедии Древней Руси» (Москва).

Як знаний фахівець Микола Федорович неодноразово брав участь у міжнародних наукових форумах, входив до складу оргкомітету щорічної міжнародної наукової конференції «Восточная Европа в древности и средневековье: Пашутинские чтения» (Москва). Був членом Українського комітету славістів, у 1991–1993 рр. стипендіатом Національного історичного музею Швеції.

У 1995 р. М.Ф.Котляра обрали членом-кореспондентом НАН України, а наступного року за багаторічну плідну наукову працю він удостоєний звання заслуженого діяча науки й техніки України. Визнанням заслуг Миколи Федоровича стали численні нагороди: відзнака Національної академії наук України «За наукові досягнення» (2006 р.), медаль Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка «За вагомий внесок у розвиток освіти та науки» (2011 р.), орден «За заслуги» III ступеня (2012 р.), Почесна грамота Верховної Ради України «За особливі заслуги перед українським народом» (2012 р.), відзнака Національної академії наук України «За підготовку наукової зміни» (2012 р.).

Важко писати в минулому часі... Можна з упевненістю сказати, що учні та колеги Миколи Федоровича поважали його за високий професіоналізм, неймовірну працездатність, наукову сумлінність і вимогливість до себе й оточуючих. Близькі та друзі любили, цінували його за простоту, порядність, щирість, готовність завжди прийти на допомогу.

Світла пам'ять про Миколу Федоровича Котляра залишиться у серцях усіх тих, кому пощастило його знати і працювати з ним...

Світлана Блащук (Київ)

Андрій Плахонін (Київ)